

UOT 82.0; 82-94

OSMANLI ŞAİRLƏRİNƏ DAİR ARAŞDIRILMAMIŞ BİR TƏZKİRƏ

V.A.MUSALI

Bakı Dövlət Universiteti
tezkireshinas@gmail.com

Osmanlı ədəbiyyatında təzkiyəçilik ənənəsi Herat təzkiyəçilik məktəbinin təsiri ilə XVI əsrdən inkişaf etməyə başlamışdır. XVI əsrdə Səhi bəy, Qəribi, Lətif, Aşiq Çələbi, Qınalızadə Həsən Çələbi, Bəyani, XVII əsrdə isə Riyazi, Qafzadə Faizi, Rza Zəhrimarzadə, Asim, Yümnü və Güftü şairlərin həyat və yaradıcılığundan bəhs edib, əsərlərindən örnəkləri əhatə edən şair təzkiyələri qələmə almışlar. XX əsrin əvvəllərinə qədər davam edən Osmanlı təzkiyəçiliyinə bu janrdə 30-dan artıq töhfə verilmişdir. Amma Sadiqi “Küllüyyat”ı içərisində rast gəldiyimiz və bu günə kimi tədqiqatə cəlb olunmamış XVI-XVII əsr Osmanlı və bəzi Azərbaycan şairlərini əhatə edən antologiyə xarakterli təzkiyə Osmanlı təzkiyəçiliyinin araşdırılmamış bir səhifəsidir.

Açar sözlər: Osmanlı, şair, anonim, təzkiyə

Türk təzkiyəçiliyinə nəzər salsaq görərik ki, bəzi təzkiyəçilər həqiqətən təzkiyə yazmış, bəziləri isə yazılan təzkiyələr əsasında təzkiyə tərtibləmişlər. Məsələn, XVI əsr türk təzkiyəçisi Qınalızadə Həsən Çələbi təzkiyə qələmə almış, həmin əsrin digər təzkiyəçisi Bəyani isə bu təzkiyədəki şairlər haqqındakı məlumatı qısaldaraq bir təzkiyə tərtibləmişdir. Qeyd olunan bu fərqi nəzərə almaq və «yazılmışdır» və «tərtiblənmişdir» ifadələrini fərqləndirmək lazımdır (10, 28).

Bəzən təzkiyələrə zeyl də yazılmışdır. «Zeyl» ərəb sözü olub, «artırma, qeyd, əlavə» mənasını ifadə edir. Məsələn, Bursalı İsmayıl Bəliq «Nuxbətül-əsar li zeyli zübdətül-əşar» (h.1139/1727) adlı əsərini Qafzadə Faizinin «Zübdətül-əşar»ına (h.1031/1622) zeyl yazmışdır.

AMEA Əlyazmalar İnstitutunda Sadiqi Əfşarın “Küllüyyat”ının Təbriz nüsxəsinin fotosurəti mühafizə olunur (14). Küllüyyatə daxil olan əsərlərdən biri də “Məcməül-xəvas” təzkiyəsidir. Təzkiyənin küllüyyatə “Bəqiyyəyi-təzkiyəyi-şüəra” adı ilə daxil edilmiş qismində, altıncı məcmənin sonunda, Mir Sədrəddin Məhəmmədin həyat və yaradıcılığının təsvirindən sonra və Mövlana Təbi Yəzdinin bioqrafiyasından öncə, “Məcməül-xəvas”ə aidiyyəti olma-

yan 138 türk-Osmanlı şairi haqqında qısa məlumat və əsərlərindən nümunələri əhatə edən anonim bir təzkirə vardır. Bu təzkirə indiyə kimi tədqiq olunmamış və nəşr edilməmişdir.

Bu əsər haqqında ilk məlumatı hələ 1961-ci ildə Hacı Hüseynağa Naxçıvani¹ vermişdir. Daha sonra fil. e. n. Məntiqə Muradova bu təzkirədən bəhs etmiş, “türkoloqların bu qiymətli əsərdən istifadə etmədiklərini” qeyd etmişdir və orada əksini tapmış bir neçə şairin adını sadalamışdır (9, 51). Qəribədir ki, “Məcmül-xəvas”ın 2008-ci ildə işıq üzü görmüş Azərbaycan dilindəki nəşrində nəşir bu haqda məlumatı ilk dəfə məhz özünün təqdim etdiyini yazır və anonim təzkirədəki şairlərin sadəcə siyahısını təqdim edir: “Külliyyatı görmədən fikir yürütmüş və ya yürüdülmüş fikri təkrarlamış tədqiqatçıları pərişan edə biləcək bir məqam da budur ki, təzkirənin altıncı məcməsinin sonunda – peyğəmbərlər nəslindən olan şairlər fəslində bu fəslə aidiyyəti olmayan 138 orta əsr türk-Osmanlı şairinin adı sadalanır...” (13, 9). Halbuki Osmanlı şairlərindən bəhs edən həmin təzkirənin mövcudluğu yarım əsrdir ki, elmi ictimaiyyətə bəllidir. Lakin bu əsərin Osmanlı ədəbiyyatı tədqiqatçıları və təzkirəşünaslar tərəfindən ciddi müqayisə və təhlil əsasında öyrənilməsi, bu yolla onun elmi dəyərinin ortaya çıxarılması zəruridir.

Tədqiqatçılar “Bəqiyyəyi-Təzkireyi-Şüəra” daxilində yer almış anonim təzkirənin Sadiqiyyə aid olub-olmaması mövzusunun müqayisəli tədqiqata ehtiyacı olduğunu bildirirdilər (13, 9). Tərəfimizdən aparılan araşdırmalar nəticəsində deyə bilərik ki, Osmanlı şairlərindən bəhs edən bu təzkirə Sadiq bəy Əfşarın qələminin məhsulu deyildir. Biz bu əsəri Osmanlı təzkirələri və Əhdi Bağdadi təzkirəsi ilə də bir-bir müqayisə etdik və onun bu təzkirələrin heç biri ilə tamamilə üst-üstə düşmədiyi məlumumuz oldu. Bundan əlavə, təzkirədə elə şairlərin adlarına rast gəlirik ki, onların vəfat və doğum tarixləri bu əsərin Sadiq bəyə aid edilməsinin mümkünsüz olduğunu isbatlayır.

Sadiq bəy Sadiqi Əfşarın Təbriz əlyazma külliyyatına əlavə olunmuş türk-Osmanlı şairlərin siyahısı tərtib edilərkən ciddi yanlışlara yol verilmişdir (13, 359-360). Bu qüsurları görmək üçün siyahıya nəzər salmamız kifayətdir:

Təzkirə struktur baxımından da müəyyən qədər Osmanlı təzkirələrinə yaxındır. Belə ki, əsərdə şairlər əlifba prinsipi əsasında təqdim olunmuşdur. Amma Azərbaycan təzkirəçilərinin əsərlərinin böyük bir qismi şairlərin çıxdıqları təbəqələrə görə “təbəqə” üsulu ilə və ya coğrafi prinsip əsasında tərtib olunmuşdur (10, 29). Lakin əsərin dili Osmanlı təzkirələri ilə eyni deyil.

¹ Hacı Hüseynağa Naxçıvani. Məhəmməd Naxçıvani və şərhi-bəzi əz kətəbi-xətti və asari-vey // Nəşriyyəyi-məxsusiyyəyi-kitabxaneyi-milliyi-Təbriz. H.1341, N 2, s. 490.

yanlış	doğru	mənbə
Ahi Qaraqaryəli,	Qarafəryəli	Səhi, Lətifi
Əhli Qəltəli	Qalatalı	Əhdi, Aşiq Çələbi, Qınalızadə, Bəyani
Behiştı Çurlu	Çorlu	Lətifi, Əhdi, Qınalızadə
Bəğayi Əzniki	Bəqai İzniki	Əhdi, Qınalızadə, Rza
Bürqi Əndəruni	Bərqi Əndəruni	Qınalızadə
Hüsami Tərəli	Tirəli	F.Kılıç
Xəlili Amədli	Amidi	Səhi, Lətifi, Aşiq Çələbi, Bəyani
Səmai Gəmiçəri	Yeniçəri	Əhdi, Aşiq Çələbi, Riyazi
Rumi Bağdadi	Ruhi Bağdadi	Əhdi
Şəme Paşa	Şəmsi Paşa	Aşiq Çələbi, Qınalızadə, Bəyani
Süni Gülbüvili	Gelibolulu	Səhi, Lətifi, Bəyani, Aşiq Çələbi
Səbri Qəltəli	Qalatalı	Qınalızadə
Səbuhi Həmid	Hamidi	F.Kılıç
Safi Bəzəməli	Berqamalı	Faizi
Tüfeyli Amədi	Amidi	Əhdi
Əmidi	Ümidi	Faizi
Ələvi	Ülvi	Aşiq Çələbi
Əzmi Kəduzi	Geduzi	Qınalızadə
Əbdi Tərqani	Tokati	F.Kılıç
Aşiqi Üskülü	Üsküplü	Faizi
Füruği Rəduşçikli	Rodosçuklu	Faizi, Riyazi
Qələndər Tövqatlı	Tokati	F.Kılıç
Vüsuli Busənəli	Bosnəvi	Faizi
Haşimi İskəndəri	Üsküdari	Faizi, Riyazi

Mətnşünaslıq nəzəriyyəsinə nəzər salsaq, görürük ki, hər hansı bir ixtisasa dair mənbələr məhz həmin sahənin mütəxəssisi tərəfindən nəşrə hazırlanması tövsiyə olunur. Bəzən təzkirələrdə katib xətlərinə rast gəlinir. Əsəri nəşrə hazırlayan mətnşünas mütləq bunları nəzərə almalı, müqayisəli tədqiqat aparmalı, katib səhvini təshih etməli, əsəri müəllif iradəsinə uyğun, dürüst şəkildə elmi auditoriyaya təqdim etməyi bacarmalıdır. Bu yanlışlıqların bəziləri katib qüsurlarından irəli gəlsə də, bir sıra səhvlər məhz oxunuş xətasından qaynaqlanmışdır. İstanbulun məşhur məkanlarından olan Qalata bölgəsinin adını Qəltə, Türkiyənin məşhur şəhəri İznikin adını Əznik, Diyarbəkri tarixi adı olan Amid (Hamid) ifadəsini Aməd, Avropanın tanınmış ölkələrindən olan Bosna (Bosniya) diyarının adını “Busənə” kimi oxumaq, qədim Troya şəhərinin yerləşdiyi və 1915-ci il Çanaqqala zəfərinin yaşandığını bölgə olması səbəbindən bütün dünyada dillər əzbəri olan Gelibolu yarımadasının adını Gülbüvili şəklində təqdim etmək, “Koroğlu” dastanında dönə-dönə xatırlanması üzündən Azərbaycanca yaxşı tanınan Tokat (Toqat) şəhərinin adını Tövqat kimi transfoneliterasiya etmək məhz mətni nəşrə hazırlayan ədəbiyyatşünasın xətləridir.

Anonim müəllif tərəfindən qələmə alınmış bu təzkirə antologiya xarakterlidir. Çünki burada şairlər haqqında məlumat çox qısa və qısqadır. Təzkirəçi şairin təxəllüsünü qeyd edir, adını vermir. Bundan sonra isə hansı şəhərdən olduğu göstərilmiş, sənəti, ixtisası qeyd olunmuşdur. Məsələn, Ağahi – Vardardandır, qüzzatdandır; Əhli – qalatalıdır, qazidir; İshaq Əfəndi – üsküplüdür, üləmadandır, Şamda qazı olmuşdur; Cəməli – istanbulludur, nişançı olmuşdur; Hökmi – Rumidür, divan katiblərindəndir və s.

XVII əsr Osmanlı təzkirələri XVI əsrdə bu janrdə tərtiblənmiş əsərlərdən müəyyən cəhətlərinə görə fərqlənmişdir. Belə ki, XVI əsr təzkirəçiləri öz dövrlərindən əvvəl yaşayan şairləri əsərlərində xatırlamışdılar. Bu səbəbdən təzkirələrdəki bio-bibliografik məlumat da çox geniş olurdu və bu təzkirələrin həcminə də təsir etmişdir. XVII əsr təzkirəçiləri isə daha çox öz dövrlərində yaşayıb-yaradan şairlərdən bəhs edir və bioqrafik informasiyanı çox qısa verir-dilər. Əvəzində isə şeirlərdən nümunələr artırılırdı. Beləliklə, qeyd olunan bu dəyişikliklər nəticəsində XVII əsrdən etibarən Osmanlı təzkirəçiliyi tarixində antologiya xarakterli təzkirələr tərtiblənməyə başladı. Faizi təzkirəsi də antologiya xarakterlidir. Bu əsərdə XV əsrin ortalarından yazıldığı 1621-ci ilə qədər yaşamış 14-ü qadın olmaqla 515 nəfər şair əlifba sırası ilə verilmişdir (10, 130). Şairlərin həyatı haqqında məlumat bir-iki cümlədən ibarətdir. Faizi təzkirəsinə daxil etdiyi şairlərin vəfat tarixini verməyə səy göstərmişdir. Anonim təzkirədə bəhs olunan şairlərdən 112-sinin adına Faizi təzkirəsində də rast gəlirik. Amma şair bioqrafiyaları fərqlidir və şeirlərdən nümunələr isə heç də tam üst-üstə düşməməkdədir.

Bu təzkirədə iki maddeyi-tarix istisna olmaqla şairlərin vəfat tarixlərini, həmçinin şairlərin əsərləri haqqında dəyərləndirmələri də görmürük.

Təzkirədən şairlərin vəzifə, peşə və məsləkləri haqqında da məlumat alırıq. Onların arasında divan katibi, danişmənd, dəftərdar, yeniçəri, qazısögər, qazi, nədim-i padşah, mülazim-i padşah, mütəvəlli, müdərriş, mülazim, nişançı, sipahi və s. rast gəlirik.

Şairlərin əsərlərindən nümunələr isə 2 – 10 beyt arasında dəyişir. Ən çox Baqi və Xəyalinin şeirlərindən nümunələr verilmişdir (10 beyt). Osmanlı təzkirələrində fars dilində şeir nümunələrinə təsadüf etsək də, bu təzkirədə farsça örnəklərlə rastlaşmadıq.

Araşdırdığımız bu əsərə ön söz və xatimə yazılmamışdır. Türk təzkirəçiliyinə nəzər saldıqda məlum olur ki, təzkirəçilər əsərlərinə ön sözlə başlayırlar. Burada təzkirəçi Allaha həmd, peyğəmbərə dua etdikdən sonra, sözün əhəmiyyətinə diqqət yetirir, şairlik haqqındakı fikirlərini, şairliyin uca mərtəbə olduğunu isbat etməyə çalışır. Bəzən təzkirəçilər ön sözdə əsərlərini hansı mənbələrdən istifadə edərək yazdıqlarını və oraya daxil etdikləri şairləri necə seçdiklərini də qeyd edirdilər. Təzkirəçilər onlara qədər yazılmış təzkirələri də ön sözdə xatırlayırlar. Bu anonim mənbədə isə bu məlumatlardan heç birinə rast gəlmirik.

Ön sözdən sonra təzkirənin əsas hissəsi, yəni, bio-bibliografik məlumatları əhatə edən mətn verilir. Burada şairin adı, ləqəbi, təxəllüsü, doğulduğu, yetişdiyi, vəfat etdiyi yer, təhsili, görünüşü, əsərləri, şairin əsərini kimə ithaf etməsi, həcmi, janrı və başqa məlumatlar verilir.

Təzkirələrin sonunda isə əsərin yekun bölməsi olan “xatimə” verilir. Xatimədə təzkirəçi əsərini yazarkən qarşılaşdığı çətinliklərdən bəhs edir və əsərinin uğur qazanması, bəyənilməsi üçün Allaha yalvarır. Anonim müəllif əsərinə xatimə də yazmamışdır.

Tədqiqat obyektinə çevirdiyimiz bu təzkirə əsasən XVI-XVII əsr şairlərini əhatə etməkdədir. Burada haqqında məlumat verilmiş Fəthi təxəllüslü şairin vəfat tarixi 1107/1695-ci ildir (3, 142). Digər şairlərin vəfat tarixləri isə daha əvvəllərə təsadüf edir. Osmanlı təzkirələrindən fərqli olaraq, burada qadın şairlər xatırlanmamışdır.

Təzkirədə haqlarında məlumat verilən şairlərdən 33 nəfərinin doğulduğu şəhər göstərilməmişdir. Şairlərdən 19-u istanbullu, 14-ü vardarlı, 12-si ədirnəli, 9-u bursalı, 6-sı amidli, 4 sarıxanlı, 3-ü üsküplü, 2-i bağdadlı, 2-si aydınlı, 2-si gedzdən, 2-i qaramanlı, 1-i manisalı, 1-i berqamalı, 1-i rodoslu, 1-i trabzonlu, 1-i balıkesirlidir. Təzkirədə adlarına rast gəldiyimiz şairlərdən 23-ü Rumi kimi təqdim olunmuşdur. Şairlərin təqdim olunma şəkli də Osmanlı təzkirələrindən fərqlidir. Heç bir Osmanlı təzkirəçisi şairi təqdim edərkən “Rumidür” ifadəsindən istifadə etməmişdir. Osmanlı təzkirələrində isə bu şairlərin doğum yeri olaraq Rum toponiminə rast gəlmədik. Çünki zətən hamının “Rumi” olduğu Rum torpağında öz əsərini qələmə alan Osmanlı təzkirəçisinin şairləri “Rumi” nisbəsi ilə fərqləndirməsi məqsədəuyğun deyildi. Ona görə də Osmanlı təzkirəçiləri heç bir zaman şairlərin fərqləndirici əlaməti kimi onun Rumi olduğunu vurğulamamış, şairin doğulduğu, yaşadığı konkret bölgəni ön plana çıxarmışlar. “Sadıqi külliyyatı”ndakı anonim təzkirədə isə bir çox şairlərin Rumi kimi təqdim olunması, həmin təzkirənin Rumdan (Anadoludan) kənarda yazıldığı ehtimalını yaradır. Amma anonim müəllif Osmanlı ədəbiyyatının bilicisi olmuş, digər təzkirələrlə tanış olub onlardan bəhrələnsə də, bir çox hallarda tamamilə orijinal məlumatlar və nümunələr təqdim etmişdir.

Araşdırdığımız bu anonim təzkirədə maraqlı məqamlar vardır ki, elmi auditoriya üçün önəm kəsb edəcəyini nəzərə alaraq onları ilk dəfə müqayisəli şəkildə verməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Osmanlı şairlərini əhatə edən bu təzkirədəki məlumat və nümunələri dörd başlıq altında sistemləşdirmişik:

1. Digər Osmanlı təzkirələri ilə üst-üstə düşən şair bioqrafiyaları və örnək beytlər;
2. Bioqrafiyaların və nümunələrin qismən uyğun olduğu maddələr;
3. Digər təzkirələrdən məlum olan, ancaq anonim təzkirədə orijinal beytləri təqdim olunan şairlər;
4. Başqa təzkirələrdə xatırlanmayan şairlər.

Bu şəkildə sistemləşdirdiyimiz məlumatlardan nümunələrə nəzər salaq.

Tədqiq etdiyimiz bu əsərdə elə şairlər də vardır ki, onlar haqqındakı məlumat və nümunələr müqayisə etdiyimiz təzkirələrlə üst-üstə düşür. Məsələn, Behiştinin nümunə kimi verilən 5 beytinə Əhdi Bağdadi təzkirəsində (1, 226) də rast gəlirik:

Sarardup şirə döndürdi qəmün mən zərdsimayı,
Rəqib-i gavi göstər gəl bəri seyr et təməşayı.

Bəzmə gəl bu gecə, ey aləm-i hüsnün mahi,
Yoxsa yerdən gögədək incinürüz vallahi.

Səg-i kuyunladur bənüm cəngüm,
Bilməzəm taşların niyə fırlar.

Tənə durna diyü məclisdə sürür itsən sən,
Başlar ey ruh-i rəvan titrəməgə dir-dir tən.

İkinci və üçüncü beytlər Qınalızadə təzkirəsində də vardır (7, 187).

Əhməd Paşa haqqında məlumat verən naməlum müəllif onun “müsaibipadşah” olduğunu yazır və üç beytini örnək olaraq verir. Beytlərdən biri Səhi (16, 55), Qınalızadə (7, 113) və Bəyani (2, 16) təzkirələrində verilmişdir:

Çini-zülfün miskə bənzətdim xətasın bilmədim,
Key pərişan söylədim bu yüz qərasın bilmədim.

İkinci beyt isə heç bir Osmanlı təzkirəsində öz əksini tapmamışdır:

Sərvi-qədin dügməsidir şaxi-güli-gülzardə.
Əşkimin pərvərdəsidir lalə gər kühsardə.

Üçüncü beyt Ənvəri təxəllüslü şairin Əhməd Paşanın “Kərəm” qəsidəsinə yazdığı təxmisdır. Təzkirəçi bu beyti yanlış olaraq Əhmədinin şeiri kimi təqdim etmişdir:

İki dəstim dolu dəstimi sındırma bənim,
Tutalum iki əlüm qanda imiş, qanı kərəm?

Əhdi Bağdadi “Gülşəni-şüəra”nın Ənvəri maddəsində eynilə bu təxmisi verir və bununla bağlı əhvalatı nəql edir: “İttifaqən bir gün iki dəsti şərab ilə ol rind xanə-yi xaraba gedərkən subaşıya rast gəlür. Ənvə-yi itab u ikaba müstəhaq olduqda həman bədihə bu beyti okıyı virür. Bu əşar-i abdarun yüzi suyına halas bulur. Məzkur beytin bir mısrai Əhməd Paşanın Kərəm qəsidəsindəndür. Təzmin-i has vaqi olmuşdur” (1, 221). Qınalızadə də təzkirəsində “mərhum Əhməd Paşanın bu mısrasını xub təzmin itdi”yini bildirir. Lətfi isə Ənvərinin bu təxmisinin birinci mısrasını fərqli şəkildə təqdim edir:

İki dəsti mey əlümdə sığma dəstümi urup,
Tutalum iki əlüm qanda imiş, qanı kərəm (8, 181).

Əslində Əhməd Paşaya aid beytə (təxmis olunan) isə Qınalızadə (7, 112) və Bəyani (2,16) təzkirəsində rast gəlirik və aşağıdakı kimidir:

Qul günah etsə nola əfv-i şahənşah qanı,
Tutalum iki əlüm qanda imiş, qanı kərəm.

Üsküplü İshaq Çələbi (?-944/1537-948/1541) haqqındakı məlumat da çox qısamdır. Sadəcə Şamda qazı və üləmadan olduğu qeyd edilmişdir. Bu təzkirədə İshaq Əfəndinin Şama qazı olması münasibəti ilə qələmə aldığı tarixi beytə rast gəlirik. Qeyd edək ki, bu beyti Lətifi, Aşiq Çələbi, Qınalızadə (7, 129), Bəyaninin (2, 18) əsərlərində də görürük:

Şəhr-i Zilhiccədə əzmüm səfər-i Şam oldu
Başladum yazmaga tarixini axşam oldu (h.942).

İshaq Çələbinin təzkirədə təqdim olunan ikinci beytini isə digər Osmanlı təzkirələrində tapa bilmədik.

Sirişki-didə demişlər bəzmlə həmdəm ola,
Yetimdir hələ gəlsün öluncə gözləyəlim.

Əmri təxəllüslü XVI əsr şairinin təzkirədə dörd beyti yazılmışdır. Bu beytlərdən biri Əhdi təzkirəsində vardır (1, 195).

Gördüm ey dil minnət istər verməyə dünya murad,
Ana minnət etmədən qurtuldum, oldum namurad.

Digər üç beytə isə Osmanlı təzkirələrində rast gəlmədik.

Xallı Həsən kimi tanınan Ahi məxləsli şairi anonim müəllif Qarafəryəli kimi təqdim edir. Qarafəryə Aliakmon çayının şimal sahilinə yaxın, Selanikin cənub-qərbində Osmanlı dönəmində Selanik sancağının bir qəzası olmuşdur (6, 65). Digər təzkirəçilər isə Ahinin Niğboluda anadan olduğunu, Qarafəryədə müdərrişlik etdiyini yazırlar. Bu şairin təzkirədəki şeirlərini Osmanlı təzkirəçilərinin əsərlərində görmədik.

Dillərin kəssin bənim dərdi-dilimdən xamələr,
Bən qara yazıya hərf etməsinlər namələr.
Dərdilə yaxsın bəni bu qanlı-qanlı dağlar,
Qarşumə qucsun səni altun niklü camələr.

Darül-hədis mədrəsəsində mütəvəlli olan Bali təxəllüslü şairdən bəhs edən anonim müəllif, yanlış olaraq Rumelində Gevgeli Kösteriye şəhərindən olan digər bir Bali təxəllüslü şairin şeirlərini nümunə vermişdir (7, 172). Bunu təzkirələr üzərində apardığımız müqayisəli tədqiqatlar üzə çıxardı.

Bağın güli və sünbülü, sərv ü bənövşəsi,
Yarı gəlür, diyü kodılar gözci nərgisi.

Aldı xəbər səbadan və döndi, göz eyelədi,
Yəni, gəlir o gözləri ahu kəsün səsi.

Müştaq imiş bənövşə ki, payinə yüz sürə,
Miskinün uymuş çəmən içində bikəsi.

Bu təzkirədəki şairlər Qafzadə Faizinin “Zübdətül-əşar”ı ilə müəyyən qədər üst-üstə düşür. Anacaq şairlərin həyatı, yaradıcılığı və təqdim olunan nümunələrdə fərqliliklər var.

Məsələn, Safi təxəllüslü XVII əsr şairi haqqında məlumatı yalnız Faizi təzkiyəsindən alırıq. Faizi yazır: “Qaraca Əhmədzadə qazı Əhməd Safi Bergamavi” (3, 410). Burada şairin bir beyti örnək olaraq verilmişdir:

Didim eglənmezmi hiç yolunda canlar verdigüm,
Naz ile güldi, didi varın viren yad olmasun.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz bu anonim təzkiyədə də çox qısa bilgi verilmişdir: “Safi – qazıdır”. Təzkiyədə yer alan beyt isə yuxarıdakı beytlə eyni deyil.

İstəməm zərrəcə damanına toz qonduğunu,
Pakliklə səni sevərsəm əfəndiligə bən.

Tədqiq etdiyimiz bu təzkiyədə Bərqi adlı İstanbullu şairin əndərundan və sipahi şairlərdən olduğu qeyd olunmuşdur. Şairin üç beyti nümunə olaraq verilir:

Padşahım, bənim əqrənım olan bəndələrin,
Kimi bəglərbəgi oldu, kimi əlan bəgdir.

Qələyi-təndə çalır noubətini nalələrim,
Çağırır bürci-bədəndən könül Allah yekdir.

Gözüm yaşı gibi onlar çəməndə cüstücu eylər,
Kənar etmək dilər var isə ol sərv-i-xuramanı.

Maraqlıdır ki, Bərqi barədə Osmanlı təzkiyəçilərindən yalnız Qınalızadə Həsən Çələbi məlumat verir: “Vücut-i pür-ləm-ü bərqi şəhr-i İstanbuldan ləmi ü bəriq olduqdan sonra zümrə-yi sipah-i zəfər-pənahına laiç olmuşdur” (7, 173). Bərqinin şeirlərindən örnəklər isə yuxarıdakı beytlərdən fərqlidir:

Saqi bahar əyyamıdır gülzara əzm et subhdem,
Zövq ü səfa həngamıdır eyşi-müdam et dəm-bə-dəm.

Eylər səfada dəb-bə-dəm qismət bana dərd ü ələm,
Əl-hükmülillah ey sənəm çün böylədür cəffəl-qələm.

Zülfün bana sünbül yetər, rəngin yanağın gül yetər,
Naləm sana bülbül yetər, ey sərv-qamət gönçə-fəm.

Bir dəm içində qərbi vü şərqı,
Seyr edər yıldırım gibi Bərqi

XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairi Bəsiri gəncliyində Ağqoyunlu Uğurlu Məhəmməd və Sultan Yaqubun yanında olmuş, onlara qəsidələr təqdim etmişdir. H.892 /1487-ci ildə Heratda Əlişir Nəvai, Cami, Mirzə Hüseyn Bayqara ilə görüşmüşdür. Nəvai, Bəsirinin adına müəmma yazaraq, onu yeni mühitdə tanıtmışdır (11, 120). Bəsiri Azərbaycan şairi olduğu halda, bu təzkiyədə Rumi kimi təqdim olunmuşdur. Belə ki, bütün Osmanlı təzkiyəçiləri Bəsirinin əcmli olduğunu qeyd edirlər. Bəsirinin nümunə verilmiş bu beyti

Səhi (16, 201) və Aşiq Çələbi (5, 194) təzkirələrində təqdim olunmuş beytlə eynidir:

Kipriğin sehr oxları, əbrulərindir yay ona,
Bir bənim kibi bəlakeş uğrar isə, vay ona.

Katib Mehmed (?-1008/1599) kimi tanınan Təliqizadə məşhur Molla Fənarinin ailəsindəndir. Şahnaməçi olmuşdur. “Rəvaniyyə”, “Təbriziyyə” və “Şahname-yi Humayun” adlı əsərlər qələmə almışdır. Anonim müəllif şairi Təliqi təxəllüsü ilə təqdim edir, Tirəli olduğunu qeyd edir. Ancaq Təliqizadə haqqında məlumat verən Osmanlı təzkirəçilərindən Riyazi, Qafzadə Faizi və Rza Zəhrimarzadə şairi Lazkiyədən olduğunu yazırlar (3, 280). Təzkirədəki örnək beyt də sözügedən əsərlərdə yoxdur.

Dilbərani-cəhani-siməndam,
Bibəqadır, nitəkim mali-həram.

Anonim təzkirədə Cəzmi təxəllüslü dərviş şairin bir beyti verilmişdir.

Mey üçün rəhnə qomağ canıma minnətdir, ey sufi,
Gerü olsa əgər, piri-muğan təsbihü səccadə.

Divan ədəbiyyatına nəzər salsa görərik ki, Cəzmi təxəllüsü (?-1103/1694) ilə şeir deyən sadəcə bir şair var (3, 92). Müdərriş və qazı olmuşdur. Haqqında məlumatı XVIII əsr təzkirəçilərindən – Salim, Səfayi təzkirələrindən almaq mümkündür (12, 148; 15, 270-271). Amma təqdim olunan beytə təzkirələrdə rast gəlmədik.

Təzkirədə Xəyali Vardarinin (?-964/1557) 10 beyti və vəfatına Ərşi tərəfindən söylənmiş tarixi misrası verilmişdir.

Sözü dildə, Xəyali gözdə qaldı (h. 964).

Bu tarixi misra Qınalızadə Həsən Çələbi, Aşiq Çələbi, Bəyani təzkirəsində də vardır. Qınalızadə bu mövzuda yazır: “Vəfatına şüara çox tarix dimişdür. Cümlədən Ərşi nam şair ü müvərrix dimişdür” (7, 295).

Osmanlı təzkirəçiləri bu misradan əlavə, şairin vəfatına yazılmış başqa beytləri də vermişlər. Məsələn, Günahi onun vəfatına

Aləm-i həsəddən Xəyali gitdi ah.

misrasını söyləmişdir.

Şiri Ali Çələbinin söylədiyi maddeyi-tarix aşağıdakı şəkildədir:

Xəyali oldu hayfı’l-hükmü’lillah.

Osmanlı təzkirələrdə Xülusi təxəllüsü ilə yazan iki şairin adı çəkilir (3, 215). Bunlardan biri XVI əsr, digəri isə XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmışdır. Anonim müəllif Xülusunin dərviş və namurad olduğunu qeyd edir. Nümunə olaraq 3 beytini verir:

Pak edə aləmi ta zülmət səbəbidən xavər,
Aldı carub şüa`ın əlinə vəqti-səhər.

Bamdan vəqti-səhər uçdi əsafiri-nücum,
Çıxdı şahini-üfüq çü nuk açıb zərrin pər.

Var isə könlünü almaq dilədi bir mahin,
Kim səhər vaxtı üfük göstərər ağzından zər (14).

İkinci beyt Əhdi Bağdadi təzkiyəndəki beytlə eynidir (1, 293). Deməli, bu XVI əsrdə yaşamış Xülusidir. Amma dərviş olması haqqında Əhdi heç bir bilgi vermir. Maraqlıdır, Xülusunin dərviş olmasını anonim müəllif hansı mənbəyə əsasən yazmışdır?

Manastırlı Səbaya haqqında yeganə məlumatı Əhdi verir (1, 388). Amma Əhdinin verdiyi məlumat və beytlərlə bu təzkiyədəkilər eyni deyil. Manastırlı Səbayinin dəftərdar olduğunu qeyd edən anonim müəllif, nümunə olaraq şeirlərindən bir beyti yazmışdır.

Şəbi-möhnətdə olan macərayi-çəşmi-giryanı,
Sənə iki gözüm düşməzdimi, kim, ağlayım bir gün.

XVI əsr şairlərindən olan Tüfeyli Diyarbəkirdə anadan olmuşdur. H.1000/1592-ci ildə Bağdad bəylərbəyi Xızır Paşa ilə Bağdada getmiş və orada şairlərlə münasibət yaratmışdır. Tüfeylidən sadəcə Əhdi bəhs etmiş və bir qəzəl, bir beytini nümunə olaraq vermişdir (1, 402). Araşdırdığımız təzkiyədə isə Tüfeylinin Amiddən olduğu yazılmış və 1 beyti yer almışdır ki, bu beyt Əhdidə yoxdur.

Qəbqəbin çahi, əsirinə gəhi ərz et rüxin,
Xeyirdir, şahim, dirləmək sakini-rindanə şəm (14).

Əsl adı Əbdülkərim olub, Bülbülçüzadə kimi tanınan və şeirlərini Fəthi təxəllüsü ilə yazan XVII əsr şairi haqqında məlumatın yer aldığı bu təzkiyədə onun istanbullu olduğu və müdərrişlik etdiyi qeyd olunmuşdur.

Fəramuş etməsin deyüb vəfəvü əhd-ü peymanı,
Sərəngüştə sordum o mahin rüşeyi-canı.

Səfayi şairin h.1107/1695-ci ildə, Salim isə h. 1107/1695-ci ildə vəfat etdiyini yazırlar (12, 461; 15, 541). Osmanlı təzkiyəçiləri isə şairin başqa şeirlərinə yer vermişlər.

Təzkiyədə Qınalızadə təxəllüslü şairdən bəhs olunarkən onun istanbullu olduğu (əslində Qınalızadə istanbullu deyil) və qazılıq etdiyi qeyd olunmuş və iki beyti nümunə verilmişdir:

Hər dilbər üçün sinədə bir yərəmi olsun?
Nitsün dili-sevdazədə, bin pərəmi olsun?

Tişrə çıxsın, mədəd, ol yarilə vardır sözüümüz,
Halmıza ağlaşalım, çıxsın ol iki gözümüz.

Ancaq Bəyani təzkiyəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz ilk beytlər Hüdai Oxçuzadəyə aid edilir (2, 56). Digər təzkiyələrdə isə bu beytlərə rastlamadıq.

Adına Səhi bəyin “Həşt-behişt”ində rast gəldiyimiz Sevdai təxəllüslü şairin müdərriş olduğu və Kırıkkilsə qazısı olarkən vəfat etdiyi qeyd olunmuşdur (16, 161). Tədqiq etdiyimiz bu təzkiyədə isə Sevdainin sadəcə Rumi olduğu yazılmışdır və nümunə şeirlər Səhi təzkiyəsindəki nümunələr deyil.

Osmanlı təzkiyəçilərinin əsərlərində xatırladıqları bəzi şairləri bu əsərdə görürük. Bunlardan biri Hələbli Əhməd Paşadır (14). Anonim müəllif onun Hələb paşası olduğunu qeyd edir və bir beytini nümunə verir:

Uğramaz dayirəmə, dəvətim əsla tutmaz,
Bənzər, ey dil, o pəri-peykəri əsma tutmaz.

Ayaz Paşanın oğlu Fərhad bəy haqqında da verilən məlumatı başqa təzkiyələrdə görmədik. Burada qısaca olaraq onun ümərədan olduğu yazılmış və bir beyti verilmişdir (14):

Asitanın məskən etməzsə, nigara, gül kibi,
Bağü-rağə meyl edərsə, bülbüli-şeyda quş əst.

Süleyman bəy Vardari, Sirəti kimi şairlər haqqında da ilk məlumat məhz bu təzkiyədədir. Təzkiyədə bəhs olunan XVI əsr şairi Həlimi, Hüsami və Hilminin də şeirlərinə digər təzkiyələrdə rast gəlmədik.

Araşdırdığımız bu təzkiyədə şairlərin şeirlərindən 288 beyt və iki maddə-yi-tarix nümunə vermişdir. Bu beytlərdən 69-u müqayisə apardığımız təzkiyələrdəki beytlərlə üst-üstə düşür.

Bu təzkiyəni Osmanlı təzkiyələri və Əhdi Bağdadi təzkiyəsi ilə müqayisə etdik və bunu cədvəl şəklində hazırladıq. Bu cədvəlin məqalədə təqdim etməyimiz mümkün olmadıq üçün aldığımız nəticələri təqdim edirik.

Belə ki, bu əsərdə bəhs olunan şairlərdən 17-si Səhi, 34-ü Lətifi, 69-u Aşiq Çələbi, 55-i Əhdi Bağdadi, 77-si Qınalızadə Həsən Çələbi, 56-sı Bəyani, 87-si Riyazi, 112-si Faizi təzkiyəsində yer almışdır. Amma şairlərin təqdimində, tərcümeyi-halında və şeirlərindən təqdim olunan nümunələrdə eynilik müşahidə etmədik. Deməli, anonim müəllifin tərtib etdiyi bu əsər natamam olsa da orijinaldır və Osmanlı ədəbiyyatı tarixinin mənbələrindəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahdi ve Gülşen-i şuarası (İnceleme-metin) / hazır.: S. Solmaz. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2005, IX+ 626 s.
2. Beyani - Tezkiretü'ş-şu'arâ. / haz.: A.Eyduran. (e-kitap), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2008, 245 s.
3. İpekten H., İsen M., Toparlı R., Okçu N. Tezkirelere göre divan edebiyatı isimler sözlüğü. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, 579 s.
4. İsen M., Kılıç F., Aksoyak İ., Eyduran A. Şair tezkireleri. Ankara: Akçağ yayınları, 2002, 372 s.
5. Kılıç F. Meşairü-şuara. İnceleme-tenkitli metin. Basılmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, SBE. Ankara, 1994, CLXXIX + 1095 s.
6. Kılıç F. XVII yüzyıl tezkirelerinde şair ve eser üzerine değerlendirmeler. Ankara: Akçağ, 1998, 400 s.
7. Kınalızade Hasan Çelebi. Tezkiretü'ş-Şu'arâ / haz.: A.Eyduran. (e-kitap), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 455 s.
8. Latifi. Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ / haz.: R. Canım. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2002, IX+920 s.
9. Muradova M. Sadıq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1999, 139 s.
10. Musalı (Səmədova) V. XV-XVII əsrlər türk təzkiyəçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007, 270 s.
11. Musalı (Səmədova) V. Osmanlı təzkiyələrində Azərbaycan şairləri. Bakı: Nurlan, 2009, 369 s.
12. Mustafa Safai Efendi. Tezkire-i Safayi / hazır.: P. Çapan. Ankara: AKMBY, 2005, 750 s.

13. Sadiq bəy Əfşar. Məcmül-xəvas / müqayisəli mətnin tərtibi, tərcümə, ön sözün müəllifi Ə.Bağirov. Bakı: Elm, 2008, 412 s.
14. Sadiq bəy Sadiqi. Külliyyat. Təbriz nüsxəsinin fotosurəti. AMEA Əlyazmalar İnstitutu, FS– 412, 413.
15. Salim Efendi. Tezkiretüş-şüara. İnceleme-metin / hazır.: A.İnce. Ankara: AKMY, 2005, 756 s.
16. Sehi Bey. Tezkire «Heşt-bihişt» / hazır.: Doç. Dr. M. İsen. İstanbul: Tercüman qazetesi, 1980, 260 s.
17. Zavotçu G. Rıza tezkiresi (inceleme-metin). – İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, 2009, 560 s.

НЕИЗУЧЕННОЕ ТЕЗКИРЕ ОБ ОСМАНСКИХ ПОЭТАХ

В.А.МУСАЛЫ

РЕЗЮМЕ

Традиция составления тезкире в османской литературе возникла в XVI в. под влиянием гератской школы тезкире. В XVI в. сочинения этого жанра, посвященные жизни и творчеству поэтов вместе с образцами из их сочинений, были созданы Гариби, Сехи-бей, Лятифи, Ашиг Челеби, Кыналы-заде Хасан Челеби и Беяни, в XVII в. - Риязи, Каф-заде Фаизи, Рза Зехримар-заде, Асим и Юмни. К XX веку в османской литературе было создано более 30 произведений этого жанра. Большинство этих сочинений хорошо известны в научном мире и тщательно изучены. Но в тебризской рукописи сборника Садиги было найдено уникальное тезкире, до сих пор не подвергавшееся научному анализу. В нем можно встретить сведения о 138 поэтах, которые жили и творили в Османской империи в XVI-XVII вв. Это анонимное тезкире носит антологический характер и имеет как общие, так и отличительные особенности при сравнении с другими сочинениями этого типа, написанными османскими авторами.

Ключевые слова: неизученное, Османские, тезкире, поэт

AN UNSTUDIED TADHKİRA ABOUT OTTOMAN POETS

V.A.MUSALI

SUMMARY

The Ottoman literary tradition of tadhkira writing began in the XVI century under the influence of Herat tadhkira school. In the XVI century, Garibi, Sehi Bai, Latifi, Ashig Chelebi, Ginalizadeh Hasan Chelebi and Beyani, and in the XVII century, Riyazi, Gafzadeh Faizi, Riza Zehrimarzadeh, Asim and Yumni wrote tadhkiras, devoted to the lives and creativity of the poets and which included some examples of their poetries. Until the beginning of the XX century, the Ottoman literature held more than 30 works of this genre. The majority of these works are well known in science and have been deeply studied. Yet, in Tabriz manuscript of Sadiqi's collection there is a unique tadhkira, which up today has not been subjected to any scientific criticism. Here, we find information about 138 poets, who lived and created in Ottoman Empire in the XVI-XVII centuries. This tadhkira, written by an anonymous author is of anthological character, and has similar and distinctive features with other Ottoman works of this type.

Key words: tadhkira, Ottoman, poets